

ПРИЧИНКИ ДО ЗАКАРПАТСЬКОГО ДІАЛЕКТОГЕНЕЗУ

У статті на матеріалі фактів сучасної діалектології та писемних пам'яток запропоновано гіпотезу походження одного з територіально-мовних утворень української мови – закарпатського діалекту. Акцентовано увагу на деяких методичних і методологічних аспектах дослідження діалектогенезу.

Ключові слова: закарпатський діалект, діалектогенез, міжмовні контакти.

Насамперед хочемо звернути увагу на те, що, у супереч довгій традиції, нині в українському мовознавстві великого поширення набуває номен *говір* у значенні «діалект» (пор. *бойківський говір, гуцульський говір, закарпатський говір, західнополіський говір* і т. ін., через те, що він узаконений в енциклопедії «Українська мова» [44, с. 53, 125, 189, 196]. Уживання терміна *говір* із значенням «діалект» започаткував корифей нашої науки І. Верхратський у ХІХ ст. [6, с. 66]. Однак пізніше дослідження з лінгвогеографії чітко показують, що мовно-територіальні відгалуження української мови мають чотириступеневий характер (далі подаємо їх у порядку зростання параметрів): *говірка* (охоплює особливості живого мовлення одного або кількох поселень) – *говір* (кілька чи багато говірок, які мають спільні риси) – *діалект* (охоплює низку говорів) – *наріччя* (складається з кількох діалектів). Наприклад: *говірка села Довге Іршавського р-ну Закарпатської обл. – верхньонадборжавський говір* (об'єднує говірки населених пунктів, розташованих у долині верхньої течії річки Боржави, правого допливу Тиси, а саме сіл: Березники, Керецькі (Свалявського р-ну), Лисичово, Кушниця, Суха, Бронька, Довге, Приборжавське (Іршавського р-ну) Закарпатської обл.), *закарпатський* (середньозакарпатський) *діалект* (поширений в Україні в межах Закарпатської області, крім крайнього її сходу), у Румунії (на Мараморощині – у Вишавському та Сігетському районах біля кордону з Україною), у Словаччині (на крайньому заході Східнославацького краю коло кордону з Україною), *південно-західне наріччя* (його утворюють діалекти:

закарпатський, лемківський, бойківський, гуцульський, наддністрянський, подільський та ін.).

Фактично діалект є центральним об'єктом ареалогії, оскільки відповідний об'єкт, як правило, охоплює вивчення досить великої кількості елементів структури на порівняно великій території.

Кожен діалект мови є унікальним, неповторним, але окремі діалекти характеризуються як з погляду його місця на мапі мови та специфічною історією його структури. Такі діалекти нерідко є підґрунтям для субетнічної свідомості, котру можна використати для політичних маніпуляцій. Та й узагалі лінгвальні можливості діалектів, їхній потенціал – дуже високі. Знаний лінгвіст нового часу Макс Вайнрайх (Вейнрейх) сказав: «Мова – це діалект, у якого є армія та флот» [12] (правда, цілковитої впевненості в тому, що це твердження належить саме йому, немає). Розвиваючи цю ідею, ми б сказали: окрема (етнічна, національна) мова – це діалект плюс власна держава його носія. Й у наш час спостерігаємо намагання утвердити як окремі слов'янські мови, наприклад, боснійську та чорногорську у відповідних нових державних утвореннях – Боснії та Чорногорії. Але для визнання етнічної мови не обов'язковою є державність відповідного народу. У світі нині налічується близько 2500–3000 мов. Членами ООН на кінець 2014 р. були 193 держави. Офіційних мов у світі близько 100. Наявність писемно-літературного узусу або кодифікації є типовою, та не обов'язковою ознакою окремішності мови.

Походження діалекту, говору, навіть говірки висуває майже ті ж проблеми й потребує тих же методів дослідження, що й етнічної мови взагалі. Власне історія діалекту є складовою частиною історії національної мови. Не дарма історію структури етнічної мови іноді називають історичною діалектологією.

Методологія дослідження діалектогенезу принципово не відрізняється від методології вивчення походження окремої етнічної мови (етноглотогенезу). Але, на жаль, досі не створено теорії або типології етноглотогенезу. Ми спробували торкнутися загальних питань формування окремої мови у двох статтях, присвячених українському глотогенезові [24, с. 190–193; 25, с. 353–361].

У процесі з'ясування походження певного діалекту постає питання, як давно його творці й носії живуть на теперішньому

терені: чи вони тут споконвіку, чи звідкись переселилися на їхню нинішню територію, яке відношення їхні предки мають до слов'янської прабатьківщини.

Як відомо, існує кілька поглядів на те, на якій території первісно жили праслов'яни, на праслов'янську прабатьківщину. Давно висловлено думку, що самоназва *словѣне* (< *slověne) веде до Дніпра. До неї пристали й ми. Прадавньою слов'янською назвою Дніпра була **Слова*, на що вказує старий український гідронім *Слов-ута* на позначення цієї ріки. Власне *словѣне* – це мешканці, котрі живуть біля **Слови* – Дніпра (**Словути*, *Слав-ути*).

Широковідомою є також Висло-Одеська теорія прабатьківщини слов'ян.

Від нашого літописця Нестора йдуть міркування: «Во (в ин. сп. – *по*) мнозѣхъ же времѣнѣ(х). сѣли суть Словѣне по Дунаеви. гдѣ естъ ныне Оугорьска земла. и Болгарьска. [и] ѿ(т) тѣхъ Словѣнъ разидошасѣ по землѣ. и прозвашасѣ имени св(о)ими. гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ...» [35, с. 5-6]. Середню Наддунайщину прабатьківщиною слов'ян уважало багато істориків і філологів. У новітній час цю гіпотезу обґрунтовував російський академік О. Трубачов. Вона викликала жваву дискусію [42, с. 88–97, 105–112, 118–143, 246–269, 310–391 та ін].

О. Трубачов склав схематичну мапу (№ 7) «Древние славянские диалекты на Среднем Дунае», на якій прасхіднослов'янські діалекти позначено на терені на схід від лівого берега ріки Тиси [42, с. 389]. Видатний славіст пристав до думки про існування в сиву давнину дако-слов'янського пласта в Семигоді (Західна Румунія). Він, зокрема, писав: «Отже, ареал давніх слов'ян на Дунаї можна було б собі в'явити як землі, що населені предками всіх слов'ян і охоплюють Угорську низину, на сході – частину Трансильванії та Банату, на заході – частину Нижньої Австрії, на півдні – смугою – якусь частину пізніших південнослов'янських територій» [42, с. 364–365]. Серед можливих реліктів дакослов'янщини О. Трубачов наводить лексему *zǎrǎdǎ* «сніг» в румунських говорах Трансильванії, яку співвідносить із північноросійським діалектним словом *zapád* «занесення стежки снігом» [42, с. 365]. Однак у карпатських діалектах української мови є утворення, до яких ближчим є цей

румунський діалектизм: *západ* «глибокий і важкопрохідний сніг» (закарпатський діалект), *západь* «великі замети снігу» (гуцульський діалект) [45, с. 274] Пор. також: западний 1. «багатий снігом», 2. «сильний, густий, рясний» [сніг] [39, с. 138], *западній... -а зима* «багатий снігом» [9, с. 260]. Дериват *západь* зафіксовано аж на Наддніпрянщині (Черкаський повіт): *západь* «глибокий сніг» [38, II, 75]. Дослідник твердить, що топоніми *Ohaba*, *Ohabîța* в Західній Румунії найближчі до давньоруського *охабити* «залишити, покинути» [42, с. 365]. Проте ще ближчі до них українські діалектні апелятиви *охáба* 1. «гнила колода», 2. «калюжа, болото, старе русло ріки», *охáб* 1. = *охáба* 2; 2. = *охáба* 3 [38, III, с. 78]. Пор. *охабляти* / *охабити* «залишати, покинути» [38, III, с. 78]; *хабник* «чагарник» [38, IV, с. 382]. В Українських Карпатах засвідчена низка топонімів: *Ochab*, *Ohab*, *Ochabiště*, *Oxáb* (Ухáб), *Охабище*.

О. Трубачов услід за Г. Райхенкроном подає румунське західне діалектне слово *zapor* «кір, скарлатина» і для порівняння наводить російський номен *zápor* із семантикою «хворобливий стан рук або ніг, сильно остужених або під час відігрівання» [42, с. 365]. На нашу думку, доречно згадати український розмовник іменник-плюраліатантум *зашпори* «гострий біль від морозу, холоду», який уживається у виразах *зашпори зайшли* (*позаходили*) «з'явилося відчуття гострого болю від морозу, холоду (звичайно в пальцях рук, ніг)», *зашпори відійшли* (*одійшли*) «припинився біль від морозу, холоду (звичайно в пальцях рук, ніг)» [40, III, с. 417]. Пор. з цим само значенням *шпори зайшли* (*позаходили*) [40, IX, с. 515]. Походження іменника *зашпори*, *шпори* в цьому виразі затемнене. О.Б. Ткаченко лексеми *зашпори*, *шпори* «зашпори» етимологізує в одній статті зі *шпара* [7, VI, с. 457] «щілина тріщина». Ця етимологія надто сумнівна, бо на підставі її дуже важко уявити собі розвиток семантики іменника. Ближче до істини підійшов В.М. Мойсієнко, котрий на підставі поліських варіантів фразеологізму – *зашл'ї спáр'ї у рук'ї*; *заход'ац'а рук'ї с парї* [16 с. 82.] – етимологію номена *зашпори* та под. [15, с. 85-87] шукає в назві *пара* «вода в газоподібному стані». Гуцульський [33, с. 63] і Закарпатський [37, с. 105] діалектні варіанти деривата *запар'ї* «зашпори» ще раз засвідчує *пар-а* в корені досліджуваного слова. Пор. ще сербські: *запара* «духота; спека»,

спара «духота (зокрема перед дощем)», болг. *запаря* «почати пекти (про відчуття)».

Зв'язок значення румунського діалектного слова *zapor* «кір, скарлатина» із семантикою розглянутих вище слов'янських назв важко довести.

Залишком дакослов'янщини деякі вчені вважають карашевського (крашованського) говору «сербохорватської мови, у котрому, як і в північнослов'янських мовах, існує рефлекс флексії *-ъть* в орудному відмінку однини *-о-основ* (а не продовження форми *-оть*, що була характерна для південнослов'янських мов)» [42, с. 365, 363]. Але тут можна вбачати давню аналогію до закономірної флексії *-й-основ* – *-ъть*.

Немає бездоганих доказів того, що румунські говірки Трансильванії перейняли пом'якшення зубних приголосних перед *e*, *i* «польсько-словацького типу, невідоме, наприклад, південним слов'янам, а зі східних – українцям» [42, с. 365, 363]. М'які приголосні перед *i*, *e* характеризують декотрі діалекти східного наріччя болгарської мови [41, с. 121.].

Повернення до Несторового твердження про дунайську прабатьківщину слов'ян потребує подальшої аргументації. Можливо, на Середньому Дунаї була слов'янська прапрабатьківщина, про яку зберігали пам'ять і в майбутній Східній Славії. За картою О. Трубачова, як зазначалося, носії прасхіднослов'янських діалектів перебували на теренах на північ від Дунаю на лівому березі ріки Тиси [42, с. 389].

Коли прийняти думку, що прабатьківщина слов'ян – це Середня (Угорська) Наддунайщина, яка характеризується рівнинним рельєфом, виникає питання, звідки в південних слов'ян така багата географічна номенклатура на позначення гірського рельєфу, яка корелює з українською карпатською, а також і інші численні карпатоукраїнсько-південнослов'янські тотожності [17, с. 294–313; 2]. Ці карпатоукраїнсько-південнослов'янські спільні риси, насамперед – у лексиці, пояснювано або як свідчення карпатської міграції південних слов'ян [11, с. 222–232], або як можливе відбиття спільних процесів у мові предків сучасних південних слов'ян і предків закарпатських українців, коли вони безпосередньо контактували до приходу угорців на свою нинішню територію проживання [19, с. 16; 23, с. 91–93]. Цієї проблеми торкнулися ми в доповіді

на XIII Міжнародному з'їзді славістів у Любляні [11, с. 276; 26, с. 18–31.], зазначивши, що вивчення карпатоукраїнсько-південнослов'янських лексичних паралелей і збігів сприятиме з'ясуванню місця прабатьківщини українців та південних слов'ян. Слов'янські говори під східною частиною Карпат – однозначно українські, а не залишки гіпотетичної дакослов'янської мови. І. Панькевич показав, що в Семигороді в XIV–XV ст. є незаперечні сліди українців, які тут мешкали в давнину, контактували з південними слов'янами, котрі, проте, не творили суцільного масиву й були асимільовані румунами [29, с. 211–240].

Німецький ономаст Ю. Удольф (Jürgen Udolph) 1979 р. опублікував студію про слов'янську гідронімію у зв'язку з проблемою прабатьківщини слов'ян і дійшов висновку про те, що вона була на північних схилах Карпат. [65].

У минулому столітті висунуто й інші міркування про місце слов'янської прабатьківщини. Прагнучи деякі з них якимось чином урахувати, знаний американський славіст Х. Бірнбаум, писав: «Що стосується проблеми походження слов'ян і місць їхнього найдавнішого розселення, то уявляється можливою – крайньою мірою, в деяких відношеннях – комбінація деяких ідей, висловлених в останні роки Голомбом, Удольфом, Трубачовим, Шенкером, Лантом і Кунстманом. Можливо, що етнічні групи, котрі ідентифікуються як слов'янські, вперше з'явилися у вигляді невеликих родових об'єднань у Середній Наддніпрянщині та суміжних регіонах, які простягалися до північних схилів Карпатських гір. Їхні предки, яких ще не можна вважати слов'янами, в більш ранній час також могли жити на Верхньому Дону або суміжних регіонах. Із території, що приблизно співпадає з сучасною Правобережною Україною, частина слов'ян (але безсумнівно не всі) пізніше, очевидно, перейшла різними перевалами через Карпати або обійшла цей гірський ланцюг, досягнувши в результаті Середньої Наддунайщини, і незабаром рушила далі на південь. Лише в час панування аварів (напевне, змішуючись або в союзі з ними) слов'яни склалися у відносно монолітну й дуже однорідну етнолінгвістичну [!] групу. Саме з Балкан і територій, що до них прилягали з півночі, численні слов'яни (після їхніх спільних з аварами невдалих набігів на Візантію й навіть більшою мірою після розгрому аварів військами Карла Великого в 790 роках)

знову рушили на північ. Точніше кажучи, вони рухались тепер у двох напрямках: на північний схід, іншими словами, з басейнів Дунаю й Тиси на територію нинішньої Західної України, заселивши згодом частину Європейської Росії, а також на північний захід, у сучасну Чехословаччину, Центральну й Північну Німеччину» [3, с. 45–46]. Він ще раз підкреслив, що первісна, найдавніша прабатьківщина слов'ян могла бути в Правобережній Україні, а вторинна прабатьківщина слов'ян розташовувалася на Балканах і в Середній Наддунайщині, де вони жили пліч-о-пліч з аварами [3, с. 46].

Як би там не було, Підкарпаття протягом давньої історії належало до теренів, близьких до гіпотетичних прабатьківщин слов'ян і потенційно могло бути територією, яка була на шляху до місць сучасного життя слов'янських народів різних груп.

Не визнаючи територію Середньої Наддунайщини прабатьківщиною слов'ян, не ставимо питання про те, що предки підкарпатців на своїй нинішній території мешкають споконвіку. Визначальні риси української мови наявні в усіх говорах закарпатського діалекту. Давня самоназва тутешнього населення – *русини, руснаки* – веде нас на терени на схід від Карпатського хребта (принаймні на Прикарпаття). Але це не означає, що предки носіїв закарпатського діалекту на нинішніх теренах поселилися порівняно пізно, десь у XIII–XIV ст., як це твердять деякі угорські [64, с. 95.] та й поодинокі місцеві [52, с. 5–7.] історики. До першої половини XIII ст. документів про територію Підкарпаття збереглося надто мало. Про русинів на різних територіях історичної Угорщини є відомості з XI ст., але про українськоруські поселення на долинах передгір'я Підкарпаття впевнено можна говорити з XII ст. [31, с. 60–88.]

Підкреслимо, що найперша особливість, яка виділила давньоукраїнськоруську мову від інших, є перехід *е* в *о*, *ь* у *ъ* після історично м'яких приголосних перед твердими приголосними. Вона притаманна нині всім діалектам української мови, між ними – і закарпатському: *жонá*, але *женитис'а*, *йогó*, *син'ого* і т. д., *чорний* < чьрныи, але *чернити*, *льон* < л'ьнъ < л'ьнъ, *пеньок* < пьн'ькъ < пьн'ькъ.

Притаманне лише українській мові явище переходу *е* > *о*, *ь* > *ъ* після історично м'яких приголосних перед складом із твердим приголосним також зафіксоване на давньому Підкарпатті: *de*

aqua *Chornawoda* (1270 p.), de *Charnawoda* (1299 p.) [56, с. 543, 536] тощо, тобто **čьrna* (< **čьrna*) *voda* ‘чорна вода, за темним кольором річки’. Однак пор. i ad fl-m *Chernauoda* (1282 p.) [56, с. 537].

Закарпатському діалектові притаманна така кардинальна характерна риса української мови, як чергування етимологічного голосного *o* з іншими голосними, залежно від відкритості й новозакритості складу, у якому він займає позицію. Тут маємо три рефлекси *o* в новозакритому складі: *y*, *ŷ*, *i* – *стул*, *стўл*, *стіл*.

Існують дві думки про шлях переходу *o* в інші звуки в новозакритих складах – через стадію дифтонгів, на якій зупинилися діалекти північного наріччя української (що широко відомо) або безпосередньо шляхом «стиснення». Аргументи прихильників обох поглядів докладно розглянув В.М. Мойсієнко, показавши, на його думку, їхні переваги та вади [14].

Ми переконані, що зміни етимологічного *o* відбувалися через дифтонгічну стадію, інакше важко пояснити, чому цей звук «стискався» в різні голосні – *y*, *ŷ*, *u*, *i* тощо. При цьому необхідно наголосити, що дифтонгічна стадія змін *o* в інших голосних наявна не лише в північному, але й у південному наріччі української мови – у деяких гуцульських говорах на терені Сучавщини (Румунія) [36, с. 39–42].

Імовірно, найдавнішим рефлексом етимологічного *o* в досліджуваному діалекті є *y*.

Один із найперших випадків фіксації *y* на місці *o* в закритому складі маємо в імені русина – українця в Трансильванії (комітат Красна). У Варадинських регестах (реєстрах) під 1214 р. роком занотовано: *nomine Chedur*, *genere Ruthenum* [57, с. 180], тобто йдеть про Федора [30, с. 66].

Автор Галицько-Волинського літопису під 1235 р. пише, що князь Ростислав, тікаючи від князя Данила? «бѣжа во Оугры поутемъ имже идаше. на Борсуко(в) дѣлъ. и прииде к бани. рекомѣи *Родна*. и ѿ(т)тоуда иде [во] Оугры» [34, II, с. 778]. В угорських грамотах цього часу топонім зафіксовано в двох варіантах *Rodna* (1243 p.), *Rodana* (1250 p.) та *Rudana* (1241 p. та ин.) [56, с. 562]. Видатний угорський етимолог Л. Кішш у назві вбачає праслов'янський корінь **rud-a*, оскільки в старовинній

Родні був один із найзначніших рудників срібла [58, с. 393]. Проте не виключено, що в основі досліджуваної назви корінь *род-ити(ся)* – *родьна*, бо за давніми уявленнями мінерали, як і живі істоти, народжуються (пор. сучасне слово *родовище*, рос. *месторождение*) [21, с. 141]. Допускаємо, що форма *Rudana* відбиває зміну етимологічного *o* на *y* в новозакритому складі.

Ойконім *Кушниця* (село Іршавського р-ну Закарпатської обл.), засвідчений 1318 р. у спотвореному вигляді *Cusmisa* [56, с. 543], а 1383 р. й пізніше – *Kuchnyche* [61, с. 77.], мабуть, походить від праслов'янського апелятива **košnica* «кошик, плетений вулик» [48, 11, с. 197], «пасіка» (?). Пор. *kūsh* 1. «плетений із соломи вулик», 2. «димохід на старовинних великих печах»; 3. «видовжена споруда з дощок, лат для зберігання качанів кукурудзи» (с. Довге).

У басейні верхньої течії р. Боржави в латинськомовній грамоті 1463 р. згадано потік *Kuzi* [61, с. 457], тобто *кузій*, із у на місці *o* в новозакритому складі (праслов'ян. **kozьjъ*) (пор. у верхньонадборжавському говорі *коза* 1. «коза», 2. «сарна», зрідка).

Не вдається однозначно пояснити написання назви *Zabouch*, занотованого 1268 р. [56, с. 534] Це може бути онім від апелятива *бокъ* «бік» (пор. *збіч* «затишне місце, затока» [38, II, с. 6]) із голосним неоднорідного творення з елементом *y* на місці етимологічного *o* в новозакритому складі. Його можна трактувати і як похідний елемент від апелятива *бовч* «ковбана в річці», «вимита водою калюжа» [8, I, с. 219].

Голосний неоднорідного творення з елементом *y* можна вбачати (але не категорично твердити) в написанні ороніма *Luuior* 1341 р. на сучасній Іршавщині (пор. також назву гори *Luuar*, засвідчену 1339 р. [56 с. 533] на терені коло села Білок). Безсумнівно, цей онім походить від ботанонома *яворъ* (пор. топоніми *Javor*, *Javir*, *Явор*, *Явур* на Підкарпатті [31, с. 113, 218]).

Про дифтонги як проміжну стадію переходу *o > u* свідчать й інші слов'янські мови (щоправда, умови, позиції дифтонгізації не такі ж, як в українській мові).

Так, у чеській мові на місці *ó* (довгого *o*) десть на межі XIV–XV ст. виникає дифтонг *uo*, що згодом у XV ст. монофтонгізувався в *u*: *bóh > b^uóh > buoh > bu^oh > búh (bůh)* [60 с. 105–106, 113–114] (залишком старої графіки є те, що над

таким *и* нині накреслено маленьке *o* – *ŭ*: *kŭže* «шкіра, кожа», *stŭl* «стіл»).

Дифтонгізація довгого *ó* в словацькій мові почалася в XIII ст. [62, с. 49–51; 63, с. 431–434]. Дифтонг *uo* в багатьох словацьких говорах і в літературній словацькій мові зберігається понині: *kól* «кіл», *kôň* «кінь», *kôra* «кора», *dôvera* «довір'я» і т. д. (*ô* позначає дифтонг).

Стосовно шляху переходу *o* в *u* польській мові (графічно позначається через *ó*: *kóń* «кінь») – дифтонгізація або «стиснення» – дотепер точаться дискусії між лінгвістами [53, с. 135–149].

У деяких південно-східних болгарських говорах у наголошеному складі голосний *o* перейшов у голосний у під наголосом перейшов голосний у: *стул* «стіл», *нус*, *гул* «голий», *муї* «мій», *ул* «віл», *густ* «гість», *нуш* «ніч». Допускають, що в переході *o* > у був проміжний етап із дифтонгом *ou* [41, с. 138].

Характерним для закарпатського діалекту є лабіальний голосний *ŭ* (лабіальний *i*) на місці етимологічних *o*, *e* в новозакритих складах, поширений, грубо окреслюючи, на території між ріками Латориця й Ріка та деяких прилеглих до неї теренах [1]. Порівняно з уканням це явище засвідчене доволі пізно, особливо в кириличних текстах. У кирилиці, як відомо, не було букви на позначення лабіального *ŭ*, і він недосконало позначався літерами у, особливо – ю. Можливо, через у, ю лабіальний *i* відбито в Скотарському Євангелії 1588 р.: *бы(л) збавлю(н)*, *(мо)гль быти и(з)глажоу(н)* [20, с. 11]. Але тут не виключене відображення укання.

Переконливі свідчення про *ŭ* спостерігаються в пам'ятках XVII ст. – XVIII ст.: *о тѹмъ* «о тім», *годюля* «годівля» [55, с. 485; 27, с. 73, 90–91].

Надійніші свідчення про перехід *o*, *e* > *ŭ* дають тексти, написані латинською графікою, але й такі пам'ятки не завжди адекватно відображають українську фонетику.

У зафіксованому 1460 р. на верхній Надборжавщині ойконімі *Jablincza* Л. Деже вбачає розвиток звукосполучення типу *thyt* у *tlyt* [5, с. 63], а насправді тут *i* на місці *o*. Нині на зазначеному терені функціонує топонім *Йáблѹнц'а*, в якому відбито *o* > *ŭ*, адже праслов'янською формою є **ablony* [51, I, с. 42–43] із **ablъnya* було б **йáблон'ц'а*.

Малоймовірно, щоб у латинськоалфавітному написі *Jablincza*, було вже ікання; скоріше тут – недосконало передане *й*-кання.

В угорських латиномовних грамотах засвідчено досить багато написань *й* на місці *о*, *е* в новозакритих складах. Задokumentовано немало *о*, *е* > *й* в таких позиціях у текстах із територій, де раніше було укання [27, с. 83–95].

Перехід *й* > *і* легко пояснити делябілізацією *й*. Малі діти, які вчаться говорити, на місці *й* на теренах *й*-кання часто вимовляють *і*. Це ми спостерігали особисто в селі Довге на Іршавщині.

Шлях витворення *й* з якихось дифтонгів змодельовати можливо, однак перехід монофтонга *у* в монофтонг *й* дуже непросто. Оскільки звук *й* спостерігаємо переважно на територіях Мукачівської та Маковицької домінцій, які в Угорському королівстві одержав у XIV ст князь Федір Корятович (Коріатович), котрий, позбавлений власності на Поділлі чи Волині, приїхав із своїми підлеглими на Підкарпаття, допускаємо, що сюди *й*-кання привезли його волиняни та подоляни, тобто укання було витіснене *й*-канням. Варто звернути увагу на те, що в *й*-кальних говорах є залишки укання в деяких словах, наприклад, у прикметнику *ру́ный* «рівний», іменниках *году́ля* «материне молоко», *ба́туз* (*ба́тух*) «батіг», в ойконімі *Кушниця*; в прийменниках *уд* (і префіксі *уд-*) «від» (щоправда, у цьому випадку *у* може бути на місці ненаголошеного *о*, бо праслов'янською формою відповідних елементів була **ot* (**ot-*) [54, X, с. 607], *пуд* (*пуд-*) «під» (праслов'янськ. **podъ* [54, XI, с. 671]) та ін. Бачимо, що заміна сталася в словах деетимологізованих у свідомості мовців. На заміну *у* на *й* свідчать і деякі гіперизми, наприклад: *чу́хати* «чухати» (пор. *чїхати*) [46, с. 430], *шю́пати* «чухати», *кю́з'н'а* «кузня».

Імовірно, з корятовичівцями на Підкарпатті з'явилися деякі слова, зокрема *вызѹр* «вікно», *ба́т'ко* «священик», *ба́течко* «хрещений батько», *грю́ші*, *пан* та ін. (такі лексеми варто шукати далі).

Думаємо, що з новими *й*-кавцями пов'язаний тип назв поселення із суф. *-ови-ця*, *-еви-ця* співвідносним з новішим *-ів-к-а* < **овъ-к-а*. Такі ойконіми поширені від півдня межиріччя Ріки

й Латориці до самих верхів'їв басейну останньої: *Мишкарьовиця, Біласовиця*.

У верхній частині басейнів річок Латориці, Ріки у-кання згодом було витіснене іканням.

Напевне, в первісному найменуванні Іршави *Makszemhaza* задокументованій 1341 р. та антропонімі *Makszem* (1342 р.) [55, с. 541] відбито суто український передньо-середній голосний звук *и*. Це ж маємо й у назві *Verpelipec* (1463 р.) [61, с. 457], тобто *верх* («над») Пилипець.

Угорські латинськомовні грамоти XIII ст. у топонімах на території нинішнього Закарпаття фіксують повноголосся: *Bereg* (1214 р.), *Beregh* (1232 р.) [56, с. 530] тобто *берег* (у закарпатському діалекті 1. «берег», 2. «гора»), поселення *Harabur* (1300 р.), *Harabor* (1324 р.) [56, с. 540] та ін., тобто *хоробрь*; місцевість *Harastov*, *Harazthou* (1393 р.) [56, с. 544], тобто *хворостовъ*; потік у басейні Латориці *Polona* (1321 р.) [56, с. 539].

Оскільки в угорській мові уникаються дві приголосні поряд шляхом уведення між ними голосних, подані вище випадки можливого повноголосся не вважаємо бездоганними.

Українські рефлексі поєднання редукованих голосних із плавними приголосними спостерігаємо у відапелятивних топонімах: *Zyrnuia* (1270 р.), *Zerne* (1332 р.), *aguam Zyrnuia* (1393 р.) [56, с. 549, 544], тобто **sьrньja* від **sьrna* «сарна» (закарп. діал. *сєрнá*) (пор. сучасне с. *Серне*); *ad fl-m Merthuice* (близько 1248 р.) (пор. спотворене *Mercice* 1282 р.) [56, с. 537], тобто **mьrtvica* (пор. у с. Макарове в Мукачівському р-ні Закарпатської обл.: потік *Мертвиця*) [32, с. 48] Про апрелятив **mьrtvica* [51, XXI, с. 142–143]; топонім – назва місця (*locum*) *Kyrnyche* (близько 1248 р.), тобто **krьnica* «криниця» [50, XII, с. 158–159] (в закарпат. діалекті – *кьрниця, кирниця, керниця*).

Угорські латиномовні грамоти досить рано засвідчують *і* на місці **ѣ* в топонімії Підкарпаття. Десь біля села Велика Добронь на Ужгородщині в 1321 р. зафіксована назва поля *Pohorila* [56, с. 539], а в 1338 р. ойконім *Bylke* [56, с. 533] – назву нинішнього села *Білки* Іршавського р-ну. На близькому терені біля села Лоня, що тепер в Угорщині біля українського кордону, задокументовано в грамоті 1393 р. назву болотистої місцевості *Medwuge* [56, с. 544] (< **medvěďje*) – дериват – прикметник від композита **medvěď* «ведмідь».

У закарпатському діалекті є поодинокі риси, котрі почали формуватися, напевне, ще в ранній давньоруськоукраїнський період.

Імовірно, результатом одного дуже давнього фонетичного процесу є специфічні форми минулого часу однини чоловічого роду в досліджуваному континуумі типу *прив'у́г* (*прив'у́х*), *зам'у́г* (*зам'у́х*), *запл'у́г* (*запл'у́х*), *збу́г* (*збу́х*) – *привіу́г* (*привіу́х*), *замн'у́г* (*замн'у́х*), *запл'у́г* (*запл'у́х*), *збуг* (*збух*), тобто відповідно «привів», «підвів», «заплів», «сколов рогами».

Першим звернув увагу на таку форму на Іршавщині – *нові́х* – І. Верхратський, яку пояснив впливом аориста – заміну кінцевого *у* на *х* [4, с. 83]. Цієї версії не відкинув І. Панькевич, котрий досліджуваним формам присвятив окрему статтю [27, с. 1–5]. Він застосував до українських форм типу *приві́х* тощо пояснення Яна Гебауера чеських діалектних форм *neslch*, *neslach*, *bylch* і под. як таких, котрі постали під впливом *bych*, що втратило семантику аориста й залишилося засобом творення форм умовного способу. Наш знаний лінгвіст писав: «Се пояснення Гебауера можна сміло примінити і до наших форм: *приві́х*, *замі́х*... Форми аориста на *х* ледве чи пережили довше як XIV вік... І в наших карпатських говорах же і до нині форма «бых» в зложені способу услівного (кондіціонала) зовсім так, як в чеській мові. Звідси закінчення *-х* перейшло на дієприложник часу минулого II, коли він був уживаний в способі услівнім, а опісля і остало в формах часу минулого прямого способу. Се окінчення *-х* додавалося вже до визвукового *-ў*, що повстало на місці *-ль*, а се визвукове *-ў* асимілювалося до попередньої лябіялізованої голосівки дуже легко, бо само було артикульоване при помочи губ без експльо́зії. Приміром такої ассиміляції живі і тепер в околицях Сваляви, де чуємо фонemi: *приві́й*, *замі́й*, *запл'і́й*, *збі́й*» [27, с. 4–5]. Дослідник цей процес моделює: *привель* > *привюл* > *привюўх* > *привюх* і відповідно *привель* > *приві́л* > *приві́ў* > *приві́ўх* > *приві́х* [27, с. 5] тощо.

Однак таке пояснення не дає відповіді на питання, чому описаний процес охопив лише дієслова, основи котрих у теперішньому часі завершуються на приголосні *т* і *д*, наприклад: *мести* – *мет-у*, *вести* – *вед-у* тощо. Дослідників ізбиває з пантелику кінцевий приголосний *х* у кінці відповідних форм, який вони сприймають за первісний. Насправді тут маємо

оглушення (типове для південно-західного наріччя української мови) приголосного *z* у *x*.

Тлумачення І. Панькевича справедливо заперечив Г. Геровський. Він звернув увагу, що форми минулого часу жіночого роду і форми множини цих дієслів подібні до форм дієслів із іншими основами: *plela, mela; pleli, meli* тощо і наголосив, що «кінцеве *-hl* у цій формі виникло, очевидно, з *tl, dl* ... тобто звук *t* або *d* перейшов тут у звук *h*», мабуть, через стадію *g*. Автор відзначив: дещо подібне до цього закарпатського явища фіксують старовинні пам'ятки зі Пскова та його околиці, які фіксують явище переходу групи *dl, tl* у *gl*, обмежене формою множини [5, с. 466]. Пор.: *блуглися, привегли, соусрѣкли* та ін. [13, с. 184] Якого-небудь зв'язку між цими закарпатським й старопсковським явищами шукати годі.

Допускаємо, що ще до спрощення груп *dl, tl* у *l* в пражкарпатському діалекті праукраїнської мови сполука *dl > gl*, а *tl > kl*, а далі – *kl* у *gl* з подальшим спрощенням одної групи *gl* у *g*. У кінцевому результаті, як і праслов'янський *g*, цей «новий *g*» у досліджуваній формі перейшов у фрикативний *ɣ*, далі – в гортанний український *h* (*z*).

Про час переходу *g > h(ɣ)* у слов'янських мовах у славістів немає одностайної думки. М.А. Жовтобрюх, розглянувши різні версії щодо хронології *g > ɣ*, дійшов висновку, що «принаймні окремим діалектам Подніпров'я задньоязиковий фрикативний [ɣ] був відомий уже в IX–X ст.» [10, с. 168] Ю. Шевельов натомість твердив, що «спірантизація *g* сталася у другій половині XII ст. та / або на початку XIII ст.», що «спірантизацію *g* слід датувати кінцем XII – початком XIII ст.» [47, с. 450, 453].

Підкарпатські топоніми українського походження в латиномовних грамотах явище переходу *g > h* відображають із другої половини XIII ст.: 1270 р. – потік *Hillinnua*, 1393 р. – *Hylinwa* [56, с. 544] (тобто *Глинна*, від *глина*), 1321 р. – поле *Poharila mezey* [56, с. 539] (тобто *Погоріло* або *Погоріла*), 1383 – село *Horyncha* (нині – *Горігчове*, від імені **Горінець* [58, с. 354]), 1336 р. – село *Dolha* [5, с. 63] (нині – *Довге*) тощо.

Отже, досліджувані структури типу *привѣѣгъ – привѣѣгъ* могли з'явитися принаймні не пізніше XIII ст. Закарпатські писемні пам'ятки їх фіксують із XVI ст. – Нягівські повчання на Євангеліє (дійшли в списку XVIII ст.): *вывѣѣгъ ихъ изъ Египта; привѣѣгъ насъ; привѣѣгъ и ... поганы* [31, с. 128, 151, 193–195].

Варто зазначити, що й у новий час у закарпатському діалекті в іншомовних запозиченнях сполуки *тл*, *дл* переходять у *гл*, наприклад: *пáнглик* «стрічка» (угор. *pántlika*), *ші́нгла* «гонт» (нім. *Schindel*), *шпрýгл'а* «струдель» (нім. *Strudel*).

Варто при цьому сказати, що видатний лінгвіст ХХ ст. М.С. Трубецької допускав існування в дописемний період у східнослов'янському континуумі двох діалектів, у яких виділив чотири відповідності: 1) севернодревнерусському смичному *г* соответсвовал в южнодревнерусском спирант *γ*; 2) звуки *ѣ* и *с* в южнодревнерусском строго различались; в севернодревнерусском они, напротив, совпали; 3) праслав. *tl*, *dl* регулярно давали южнодревнерусское *l* и севернодревнерусские *kl*, *gl*; 4) группы *šč*, *ždž* остались в южнодревнерусском без изменений, в севернодревнерусском они дали *žγ*, *ščγ*» [43, с. 146].

М.С. Трубецької спірантизацію *g* – перехід у *γ* – у чеській, словацькій, верхньолужицькій, а також в українській, білоруській та південновеликоруській мовах, за О. Шахматовим, відносив до пізньопраслов'янського періоду. Перехід *γ* в *h* стався пізніше (спочатку дзвінкий *h* з'явився як факультативний варіант поруч із *γ*), але для встановлення хронології немає надійних точок опори. Передумови для виникнення *h* можуть бути дуже давніми, пізньопраслов'янськими, хоч дуже ймовірно, що повна перевага *h* сталася порівняно пізно [43, с. 171].

Якщо допускати, що перехід у російському континуумі *tl*, *dl* > *kl*, *gl* стався у дописемну добу, то в праукраїнському діалекті була одна закарпатська риса – перехід *tl*, *dl* > *gl* > *γ* > *h*.

До речі, у завершальній частині статті про розпад «общерусского языкового единства» М.С. Трубецької підкреслив: «Единого «правеликорусского» языка никогда не существовало, так как особенности, отделяющие северновеликорусский от южновеликорусского, значительно старше, чем так называемые «общевеликорусские» признаки. То, что составляет звуковое своеобразие украинского, возникло в первую половину «период 1164–1282», то есть перед распадом общерусского языкового единства: «праукраинский» существовал, таким образом, не после, но до распада общерусского языкового единства» [43, с. 166–167].

Вище в нашому дослідженні ми показали давні українські фонетичні явища, засвідчені в топоніміконі Підкарпаття. Проте

звичайно топонімія засвідчує й лексичний склад місцевого діалекту, наприклад, на теренах сучасного Закарпаття в басейні нижньої Латориці зафіксовано гідронім – назву потоку *Vtuice* (близько 1248 р.), *Othwuche* (1270 р.), тобто **qt(v)ica* «качка», а біля нього мікротопонім *Scyrka* (1270 р.) [56, с. 537], що відповідає українському орнітономенові *чирка* < **čirьsa* (Аналогічної назви птаха етимологи не відзначають у словацькій мові [49, IV, с. 117]).

Топоніми українського походження, засвідчені на Підкарпатті в документах від початку XIII ст. (раніших майже немає!) спонукають до думки, що предки закарпатців на нинішніх теренах передгір'я й долинах живуть принаймні з XII ст. збережена навіть мікротопонімія XIV–XV ст. [22, с. 19–28] переконує, що тут спадково мешкало руськоукраїнське населення й рухливість люду на цій території у різні старі часи не варто перебільшувати [30, с. 60–88].

Основні відмінності закарпатського діалекту від інших українських територіально-мовних систем, напевне, склалися до кінця XVII – початку XVIII ст., які (системи) теж на цю добу консолідувалися.

Вище в нашому дослідженні ми показали давні українські фонетичні явища, засвідчені в топоніміконі Підкарпаття. Проте, звичайно, топонімія засвідчує й лексичний склад місцевого діалекту. Наприклад, на теренах сучасного Закарпаття в басейні нижньої Латориці зафіксовано гідронім – назву потоку *Vtuice* (близько 1248 р.), *Othwuche* (1270 р.), тобто **qt(v)ica* «качка», а біля нього мікротопонім *Scyrka* (1270 р.). [56, с. 537], що відповідає українському орнітономенові *чирка* > **čirьsa* (Аналогічної назви птаха етимологи не відзначають у словацькій мові [49, IV, с. 117])

Топоніми українського походження, засвідчені на Підкарпатті в документах від початку XIII ст. (раніших майже немає!) спонукають до думки, що предки закарпатців на нинішніх теренах передгір'я й долинах живуть принаймні з XII ст. Збережено навіть мікротопонімія XIV–XV ст. [22, с. 19–28] переконує, що тут спадково мешкало русько-українське населення й рухливість люду на цій території у різні старі часи не варто перебільшувати [30, с. 60–88].

Студії над пам'ятками, у яких зафіксовані особливості мовлення закарпатців у XVI–XVIII ст. переконують, що основні

відмінності закарпатського діалекту від інших територіально-мовних систем, напевне, склалися до кінця XVII – початку XVIII ст., які (системи) теж на цю добу консолідувалися.

Література

1. *Атлас української мови*. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1998. – Мапи №51–53.
2. *Берништейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П., Попова Т.В., Усачева В.В.* Карпатский диалектологический атлас. [– Ч. 1–2]. – М., 1967.
3. *Бирнбаум Х.* Славянская прародина: новые гипотезы (с заметками по поводу происхождения индоевропейцев) // Вопросы языкознания. – 1988. – № 5. – С. 45–46.
4. *Верхратський І.* Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. – Ч. 1: Говори з наголосом подвижимим. – Львів, 1899. – С. 83.
5. *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт, 1967. – С. 63
6. *Дзєндзелівський Й.О. Верхратський І.Г.* // Українська мова: енциклопедія / Вид. 2-е. – К., 2004. – С. 66.
7. Етимологічний словник української мови. – Т. VI. – К., 2012. – С. 457.
8. Етимологічний словник української мови. – Т. I. – К., 1982. – С. 219.
9. *Желеховский С., Недільский С.* Малорусско-німецкий словарь. – Львів, 1886. – С. 260.
10. *Жовтобрюх М.А.* Фонетика // Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.
11. *Иллич-Свитыч В.М.* Лингвистический комментарий к карпатской миграции славян. Географический ландшафт // Известия ОЛЯ АН СССР. – Т. XIX. – Вып. 3. – М., 1960. – С. 222–232.
12. Інтернет: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мова...>
13. *Каринский Н.* Язык Пскова и его области в XV веке. – С.-Пб., 1909. – С. 184.
14. *Мойсієнко В.* Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги. – Житомир, 2007. – 91 с. + диск.
15. *Мойсієнко В.М.* До етимології фраземи «шпари в руки зайшли» // Актуальні проблеми моунай адукації ў вучняў ва ўмовах рэфармавання агульна адукацыйнай школы. – Мазыр, 2001. – С. 85–87/
16. *Никончук М., Никончук О., Мойсієнко В.* Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир, 2001. – С. 82.
17. *Нимчук В.В.* Карпатоукраинско-южнославянские языковы параллели и тождества (история и перспективы проблемы) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1984 / – Сб. научных трудов. – М., 1988. – С. 294–313;
18. *Нимчук В.В.* Проблема карпатоукраинско-южнославянских параллелей // 13. Mednarodni slavistični kongres. Zbornik povzetkov. 1.del: Jezikoslovje. – Ljubljina, 2003. – С. 276;
19. *Нимчук В.В.* Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеприборжавских говорах. – К., 1962. – С. 16;

20. Німчук В. Передмова // Скотарське Учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року / Текст рукопису підгот. і видав М. Кочіш. – Сомбатгей, 1997. – С. 11.
21. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. – С. 141.
22. Німчук В.В. З історії топонімії Закарпаття // Питання сучасної ономастики. – К., 1976. – С. 19–28.
23. Німчук В.В. Питання про зв'язки закарпатських українських говорів з південнослов'янськими мовами // Тези доповідей V Міжвузівської республіканської славистичної конференції. – Ужгород, 1962. – С. 91–93.
24. Німчук В.В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1990. – С. 190–193.
25. Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 2005. – С. 353–361.
26. Німчук В.В. Проблема карпатськоукраїнсько-південнослов'янських лексичних паралелей і збігів // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 18–31.
27. Панькевич І. Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CXLI–CXLIII: Праці Фільологічної секції. – Львів, 1925. – С. 1–5.
28. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. – Ч. 1: Фонетика. – Прага, 1958. – С. 73, 90–91.
29. Панькевич І. Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді // Slavia. – R. XXIV. – Seš. 2–3. – Praha, 1955. – С. 211–240.
30. Петров А. Древнейшие грамоты по истории карпаторусской Церкви и иерархии 1391–1498 г. – Praha, 1930. – С. 60–88.
31. Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. – VII. – Памятники церковно-религиозной жизни XVI–XVII вв.: 1. Поучения на евангелие по Няговскому списку 1758 р. – Петроград, 1921. – С. 128, 151, 193–195.
32. Петров А. Межевые названия ??? – С. 113, 218
33. Пінаш Ю., Галас Б. Матеріали для словника гуцульських говірок: Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. – Ужгород, 2005. – С. 63.
34. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись / Изд. 2-ое. – С.–Пб., 1908. – С. 778.
35. Полное собрание русских летописей. –Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 1: Повесть временных лет / Изд. 2-е. – Ленинград, 1926. – С. 5–6.
36. Робчук І. Студії і статті. – Бухарест, 1990. – С. 39–42.
37. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. – Ужгород, 2008. – С. 105.
38. Словарь украинского языка / Ред. ... Б.Д. Гринченко. – Т. 2. – К., 1908. – С. 75.
39. Словник буковинських говірок. – Чернівці, 2005. – С. 138.
40. Словник української мови. – Т. III. – К., 1972. – С. 417.
41. Стойков Ст. Българская диалектология. – София, 1993. – С. 121.
42. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования / Изд. 2-е, дополн. – М., 2003. – С. 88–97, 105–112, 118–143, 246–269, 310–391 та ін.

43. *Трубецкой Н.С.* О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. // *Трубецкой Н.С.* Избранные труды по филологии. – М., 1987. – С. 138–171.
44. *Українська мова: енциклопедія* / Вид. 2-е. – К., 2004. – С. 53, 125, 189, 196.
45. *Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г.* Гуцульські світи: лексикон. – Львів, 2013. – С. 274.
46. *Чопей Л.* Русько-мадярський словарь. – Будапешть, 1883.
47. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови / Переклад з англійської. – Харків, 2002. – С. 450, 453.
48. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 11. – М., 1984. – С. 197.
49. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 4. – М., 1977. – С. 117
50. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 12. – М., 1985. – С. 158–159.
51. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Ред. О.Н. Трубачев. – Вып. 21. – М., 1994. – С. 142–143.
52. *Bonkáló S.A.* Kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. – Pécs. – С. 5–7.
53. *Danylenko A.* O wzdlużeniu zastępczym języku polskin // *Bulletin de la Société polonaise de linguistique.* – Fasc. – LIV. 1998. – С. 135–149.
54. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského.* – Seš. 10. – Praha, 2000. – С. 607.
55. *Gerovskij G.* Jazyk Podkarpatské Rusy // *Československá vlastivěda.* – Sv. III: Jazyk. – Praha, 1934. – С. 485.
56. *Györffy Gy.* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. – Budapest, 1963..
57. *Karácsonyi J., Borovszky S.* Az időrendbe szedett Váradi tűzesvaspróbalajstrom az 1550–iki kiadás kű másával együtt. – Budapest, 1903. – С. 180.
58. *Kiss L.* Huszt környéki helységnevek // *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* – Budapest, 1991. – С. 354.
59. *Kiss Lajos.* Földrajzi nevek etimológiai szótára. – 4.kind. – K II. – Budapest, 1988. – С. 393.
60. *Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J.* Historická mluvnice češtiny. – Praha, 1986. – С. 105–106, 113–114.
61. *Mihalyi de Apşa I.* Diplome maramureşene din secolele XIV şi XV. / Ed. II–a. – Cluj-Napoca, 2000. – С. 77.
62. *Paulini E.* Slovenský jazyk // *Slovensko.* – D. 4: Kultúra. – 1 časť. – Bratislava, 1979. – С. 49–51;
63. *Stanislav J.* Dejiny slovenského jazyka. – D. I: Uvod a hláskoslovie / *Druhé dopln. vyd.* – Bratislava, 1958. – С. 431–434.
64. *Szabó I.* Ugocsa megye. – Budapest, 1937. – С. 95.
65. *Udolph J.* Studien zur slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. – Heidelberg, 1979.